

Т. С. Єжижанська – старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Проблеми комунікації у художньому тексті

Роботу виконано на кафедрі документознавства та інформаційної діяльності Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

У статті розглянуто перспективи дослідження проблем внутрішньотекстової комунікації у творах художньої літератури. Проаналізовано, що проблеми комунікації у художніх текстах стосуються некомунікабельності, відсутності розуміння між героями. Зазначено, що відчуття неможливості комунікації стало центральним для естетики модернізму, а тексти літератури постмодернізму часто демонструють руйнування комунікативного акту. Доведено, що вивчення комунікації персонажів є ефективним способом розуміння світогляду письменника й поетики художнього твору.

Ключові слова: комунікація, комунікативна ситуація, комунікативний акт, успішність комунікації.

Єжижанская Т. С. Проблемы коммуникации в художественном произведении. В статье рассмотрены перспективы исследования проблемы внутритекстовой коммуникации в произведениях художественной литературы. Проанализировано, что проблемы коммуникации в художественных текстах касаются некоммуникабельности, отсутствия понимания между героями. Отмечено, что ощущение невозможности коммуникации было центральным для эстетики модернизма, а тексты литературы постмодернизма часто демонстрируют разрушение коммунікативного акта. Доказано, что изучение коммуникации персонажей является эффективным способом понимания мировоззрения автора и поэтики художественного произведения.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная ситуация, коммуникативный акт, успешность коммуникации.

Ezhizhanskaya T. S. Problems of Communication in the Literary Text. The article describes the prospects for the study of intra-communication issues in the literary text. Analyzed, that the problems of communication in literary texts relate to miscommunication, lack of understanding between the characters. It is noted that the perceived impossibility of communication was central to the aesthetics of modernism and postmodernism literary texts often show damage communicative act. We prove that the study of communication characters is an effective way of understanding world's poetics and art.

Key words: communication, communicative situation, the communicative act, the success of communication.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень. Сучасна теорія літератури переживає етап напруженого пошуку концепцій, для вивчення нових проблем, які постають перед дослідниками. Внаслідок структуралістських і постструктуралістських тенденцій більшість філологічних наук, насамперед лінгвістика й літературознавство, «змінили свою устійнену науководослідну парадигму і почали інтенсивно займатися комунікативним, наративним, дискурсивним і міжтекстуальним аналізом текстової організації» [8, 14]. Увага до проблем комунікації з боку літературознавства не випадкова, оскільки поняття «комунікація» є одним із ключових понять нашого часу. У кінці минулого – на початку нинішнього століття, коли теорія комунікації як наука досягла певного рівня розвитку, зміцнила свій поняттєвий апарат, розширила сферу впливу на усі галузі гуманітарних і суспільних знань, постала проблема комунікації у літературі, яка нині є особливо актуальною.

Сьогодні увагу дослідників все більше привертає поняття літературної комунікації, яким називають односторонній комунікативний зв'язок між автором як реальним творцем художнього твору та його емпіричним читачем. Літературна комунікація узагальнює в собі три цілковито відмінні за своїми естетичними функціями категорії автора, тексту і читача. Різні літературознавчі школи вивчають лише один із названих компонентів літературної комунікації, ігноруючи або заперечуючи важливість двох інших. Трактуючи питання про взаємовідносини автора і читача, дослідники залишають осторонь проблему внутрішньотекстової комунікації. Автор, художній твір і читач утворюють у нашому розумінні авторсько-читацьку комунікацію. Зазначимо, що цей тип комунікації не є спеціальним предметом нашого дослідження й використаний при необхідності. У центрі нашої

уваги перебуває внутрішньотекстова комунікація та її складові. **Мета** статті – виявити характер комунікативної проблематики художніх творів, з'ясувати, що нового вносить аналіз проблем комунікації художнього твору в наше уявлення про літературу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблема комунікації стає однією із центральних у літературних теоріях початку ХХІ ст. Вона є свідченням надзвичайно динамічного і багатовекторного розвитку теоретичного мислення. Цю проблему досліджують усі літературознавчі школи і напрями – структуралізму і постструктуралістських теорій, семіотики, рецептивної естетики та ін.

Літературна комунікація на рівні автор-читач і внутрішньотекстова комунікація – взаємопов'язані, тому повинні розглядатися у їх єдності. Як зазначає український літературознавець М. Зубрицька, «комунікативна теорія літературного твору не розмежовує поняття внутрішнього та зовнішнього вимірів тексту, тобто розглядає кожний структурний елемент тексту як елемент комунікативного процесу. Тому теорія сприйняття, риторика і всі концепції, що безпосередньо виникають із сучасної теорії і філософії мови, є взаємодоповнювальними і методологічно цілісними» [2, 315]. «Літературну комунікацію, – стверджує У. Гнідець, – можна розглядати як текстуально-екстернальний рівень художньої системи, коли відбуваються інтеракції між позатекстовими інстанціями, і як текстуально-інтернальний рівень художньої системи, який включає внутрішні текстуальні комунікативні структури, які часто є матеріалізацією комунікативних актів зовнішньо-текстової комунікації» [1, 8]. Отже, літературна комунікація має три складові: автор-текст-читач. Проблема комунікації в художньому тексті належить до внутрішньотекстової інтерпретації (беручи до уваги другу складову – текст), хоча одночасно виходить і на вищий рівень комунікації, торкаючись проблем і наратології (із залученням складової «автор»), і рецептивної естетики (залучаючи таку складову як читач).

Текст художнього твору сприймається читачем як комунікативне повідомлення. Художній текст – це реалізація творчого задуму письменника, в якому кожне слово осмислене і є засобом реалізації авторської комунікативної стратегії. У будь-якому художньому тексті зображено спілкування персонажів, літературні герої перебувають у комунікативному просторі, взаємодіють один з одним. У різноманітних ситуаціях спілкування літературний герой реалізує певний тип поведінки, свою комунікативну позицію, яка складається із різноманітних тактик і ходів, відповідно до своїх цілей і намірів.

За реальністю художнього світу стоїть образ автора. Аналізуючи комунікативну поведінку персонажів, ми виходимо до розуміння художнього світу письменника, в якому розкривається авторська концепція комунікації. Світ героїв і світ автора потрібно розглядати у їх єдності. На думку російського літературознавця А. Степанова, поетика зображеної комунікації організовується авторськими інтенціями [6, 14]. Українська дослідниця М. Зубрицька стверджує, що «текст треба розглядати не як вираження авторських інтенцій, а як дослідження можливостей і меж мови, що призводить до «оживання» автора і читача» [2, 19]. Хоча у творі створюється вторинна художня реальність, в якій можливе порушення традиційних форм спілкування і логіки взаємовідносин, правил вживання мови, комунікативні моделі, закладені в тексті, відображають авторське бачення проблеми комунікації. Вивчення комунікації персонажів – ефективний спосіб розуміння світоглядних установок письменника й поетики художнього твору.

Деякі літературознавці [4] пропонують трактувати комунікацію в художньому творі як «об'єкт зображення». Досліджуючи «комунікацію-як-об'єкт», автор статті «Образ комунікування» В. Мартинюк має на увазі «передовсім не спілкування між суб'єктами-персонажами, а радше ідею спілкування, осмислену самостійно» [4, 288]. Тому він пропонує «на позначення процедури спілкування, абстрагованої від суб'єктів-персонажів, робочий термін «образ комунікування», який варто розглядати як об'єкт зображення, подібно до портрету, пейзажу тощо. Проте, на відміну від останніх, комунікування, представлене розгорнутим у часі, неминуче зберігає ознаки засобу зображення, тобто залишається елементом наративної структури тексту» [4, 289]. Як бачимо, комунікацію дослідник вивчає як окремий елемент образної системи.

Аналіз проблем комунікації у художньому творі, вивчення мовленнєвої поведінки персонажів дають змогу зрозуміти особливості художнього світу письменника. Метою аналізу може бути визначення комунікативної позиції персонажа в різноманітних ситуаціях спілкування. При описі комунікативних ситуацій необхідно виділити такі складові:

- учасники спілкування (їх соціальний статус, характер взаємодії, мовленнєві характеристики, якість мовлення, комунікативні ролі в акті спілкування);
- обставини спілкування (ситуативний контекст комунікації);
- хронотоп комунікативної ситуації (час і простір комунікації);
- комунікативна інтеракція (система комунікативних цілей, завдань, «задум мовця», комунікативні тактики, механізми комунікативних ходів, їх мовленнєва реалізація);
- характер комунікативної ситуації (формальне / неформальне спілкування);
- кодування й декодування інформації (мовні й позамовні засоби комунікації);
- комунікаційні канали (візуальні, вокальні, тактильні тощо);
- налагодження контакту;
- особливості мовленнєвої поведінки (монологічне / діалогічне спілкування), автокомунікація;
- комунікативні бар'єри (перешкоди, шуми, спотворення інформації);
- успішність комунікації (результативність, ефективність, розуміння / «провал комунікації», комунікаційні розриви, невдачі комунікації, наявність зворотного зв'язку);
- комплекс немовних характеристик, невербальна поведінка (жести, екстра- і паралінгвістичні засоби, проксемика, візуальні засоби в процесі комунікації).

Прикладом може бути класична модель комунікації, запропонована Р. Якобсоном у роботі «Лінгвістика і поетика», в якій визначено такі фактори комунікації, як повідомлення, адресант, адресат, контакт, код і референт [7, 195]. Відносини між компонентами комунікативного акту традиційно уявляють так: адресант вступає з адресатом у контакт з приводу певного референта, використовуючи певний код. Проблеми комунікації можуть бути пов'язані з кожним із цих компонентів.

Проблеми комунікації у художніх текстах – це, в першу чергу, тема, відсутності розуміння між героями чи, навпаки, розуміння один одного із півслова або ж зовсім без слів, порозуміння в умовах, де спілкування здається абсолютно неможливим. Проте не варто було б комунікативну проблематику художніх текстів зводити до однієї проблеми – відсутності взаєморозуміння. Потрібно враховувати всю глибину поставлених у текстах питань. Для успішної комунікації важливо, щоб адресант і адресат були налаштовані на розмову, повідомлення кодувалося засобами, доступними і для відправника, для отримувача інформації, щоб слова не спотворювали сторонній шум, а також був зворотний зв'язок, який допоміг би переконатися в тому, що повідомлення отримане і розшифровано. Комунікативні зриви, провали комунікації залежать і від комунікативної компетенції співрозмовників, і від природи знака, мови, невербальних систем.

У кожній літературній епосі письменники зверталися до проблем комунікації. Зробивши історико-літературний екскурс в епоху Античності, Середні віки, Відродження і Нового часу, знайдемо багато прикладів зображення проблем комунікації. Системні прояви комунікаційного розриву особливо яскраво спостерігаємо в літературі Романтизму, де відбувається протиставлення людини і суспільства. Стосунки романтичного героя і його коханої, трагічна самотність, протистояння поета і юрби, історія нерозділеного кохання, намагання повернутись до природи – усі ці теми зосереджені навколо проблеми взаємного відчуження, непорозуміння. Реалістична література теж має численні приклади комунікаційного розриву: це зіткнення носіїв протилежних ідей (політичних, моральних, релігійних, світоглядних), стосунки «батьків і дітей», протистояння особистості й ворожого їй середовища. Проте у літературі XIX ст. ці невдачі, провали, розриви комунікації, як справедливо зазначають дослідники, ніколи не були «фатальними й остаточними, вони не абсолютизувалися, а відігравали другорядну роль функціональних прийомів» [6, 143]. Тобто в літературі попередніх епох проблеми комунікації в художніх творах не були самодостатніми, визначальними, а залишалися завжди підпорядковані іншим ідеям.

З кінця XIX ст., як стверджує американський дослідник теорії комунікації Дж. Дарем Пітерс, люди почали визначати себе через здатність спілкуватися (налагоджувати комунікацію) один з одним [5]. Комунікація стає однією із визначальних концепцій XX ст. Багато з найголовніших проблем пов'язані зі спілкуванням чи невдалістю комунікації. У літературі XX ст. герої все частіше не розуміють один одного, їх діалоги перериваються випадковими перешкодами, їхнє мовлення стає абсурдним і нелогічним, вони не слухають і не чують один одного. Комунікаційні розриви стають самодостатніми, комунікаційні невдачі, проблеми успішності комунікації, комунікативні провали – основною темою зображення у багатьох художніх текстах світової літератури, яка, не підпорядко-

вується іншим. Велика частина літератури ХХ ст. присвячена неможливості людського спілкування. Особливу увагу на проблему комунікації звертали драматурги О'Ніл, Беккет, Сартр, Йонеско, Олбі, Гавел, Чехов. Шедеври літератури модернізму – твори Еліота, Хемінгуея, Кафки, Пруста, Рільке, Вулф – усі досліджували проблему зриву, порушення комунікації. Увага до проблем комунікації у художньому творі спостерігалась упродовж усього минулого століття.

Шедеври літератури модернізму 1920-х років подають концепцію комунікації як нездоланного бар'єру. Відчуття неможливості комунікації стало центральним для літератури й естетики модернізму. Одні письменники непокоїлися однобічністю комунікації, інші – її неможливістю. Зокрема, драма особистісної ізоляції, є центральною темою поеми Т. С. Еліота «Безплідна земля», яка справила значний вплив на мистецтво й інтелектуальну атмосферу епохи. Сумнозвісна колись «темнота» поеми провокує комунікаційний зрив у самому акті прочитання і великою мірою складається із серії сцен комунікаційних невдач, які, як правило, являють собою розлади сексуального характеру. Бажання контакту завжди зазнає невдачі.

У романі Франца Кафки «Замок» найважливішу роль відіграє саме «інший», чия особа і мотиви завжди залишаються загадковими. Як доречно зауважує Дж. Пітерс, для Кафки «міжособистісна комунікація нічим не відрізняється від комунікації масової: обидві вони звертаються до невидимих, відсутніх чи прихованих аудиторій» [5, 25]. Вірджинія Вулф у романі «На маяк» відкриває гендерний вимір проблеми, протиставляючи безмежно співчутливу, мінливу свідомість місіс Рамсей холодному логічному розумові професора Рамсея. Темні боки комунікації вперше було зображено навіть не у п'єсах Семюела Беккета, а письменниками «втраченого покоління». «...Зловісний привид клаустрофобічної особистості повсякчас був присутній у мистецтві і соціальній думці ХХ ст., зі своїм постійним супутником – страхом неможливості комунікації», – пише Дж. Д. Пітерс [5, 25]. «Страх неминучого соліпсизму з'являється у мікрограмах модерністської літератури. І знову комунікація як міст означає, що провалля знаходиться десь поблизу» [5, 25]. Тема самотності й руйнування людського спілкування трактується літературою і гуманітарною думкою як фундаментальна перешкода на шляху до людського братства. Відчай від неможливості комунікації переслідує багатьох літературних героїв.

Проблема комунікації в ХХ ст. вже не є самою лише проблемою передавання повідомлень на великій відстані. Вона стає проблемою контакту з особою, що перебуває поряд. Дж. Д. Пітерс вказує на одну із головних тем модерністського мистецтва і літератури: тіла, навіть притиснуті одне до одного великою силою, ніколи не можуть досягти абсолютного контакту!» [5, 187]. Визначальні модерні настрої: «космічна самотність, яка не знає зв'язку з іншими, і підозра, що світ – то лише фікція, приречена на зникнення»; «особистість, клаустрофобічно ізольована і відгороджена від інших людей і від світу». [5, 188]. Комунікація викликає у свідомості образи прірви, яку потрібно подолати.

Тексти літератури постмодернізму часто демонструють різноманітні види заперечення і спотворення кожного із компонентів комунікативного акту: слово персонажів підмінюється мовчанням, висловлювання стають беззмістовними, десемантизованими; адресанти не здатні до правильної комунікації, закомплексовані, божевільні, розчаровані; адресати не налаштовані на розмову, заглиблені у свої думки, нездатні зрозуміти повідомлення; контакт неможливо встановити через недосконалість мови як засобу комунікації.

Більш уважне осмислення літературної спадщини, зокрема творчості того чи іншого письменника з позицій теорії комунікації дасть змогу, осмислити проблемні, конфліктні ситуації, підвищити роль комунікативної культури читача. Вважаємо, що вивчення проблем комунікації у творчості письменника стосується питань стилю, поезики, художньої майстерності тощо. Організація процесу комунікації в художніх творах, особливості якого дають змогу з'ясувати ідейні, світоглядні питання самого письменника та його героїв, допоможе з'ясувати незрозумілі явища у творчості того чи іншого письменника. Комунікативний вимір уможливує також відстеження тих таємниць творчості письменників, які не змогли вивчити літературознавці впродовж ХХ ст.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Комунікативні моделі, закладені в тексті, відображають авторське бачення проблеми комунікації. Вивчення комунікації персонажів – ефективний спосіб розуміння світоглядних установок письменника, поезики художнього твору. Водночас зображення проблем комунікації у структурі художніх текстів формує рецепційне навантаження та

визначає «горизонт читацьких сподівань». Вербальні й невербальні засоби відіграють значну роль не лише у творенні образів персонажів, а дають змогу реципієнтам включитись у комунікацію персонажів. «Текст у тексті, – писав Юрій Лотман, – це особлива риторична побудова, в якій відмінність у закодованості різних частин тексту стає виявленим чинником авторської побудови і читацького сприйняття тексту» [3, 436]. Отже, комунікативна проблематика художніх творів безпосередньо пов'язана із окремими аспектами рецептивної естетики та теорії читацького відгуку. Сама по собі проблема комунікації в художньому творі, викликаючи жвавий інтерес до неї фахівців у галузі літературознавства, ставить нові питання і потребує подальшого вивчення.

Список використаної літератури

1. Гнідець У. С. Специфіка комунікації у літературі для дітей та юнацтва (на матеріалі сучасної німецькомовної прози) : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.04 / У. С. Гнідець. – 2008. – 18 с.
2. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.
3. Лотман Ю. Текст у тексті / Ю. Лотман // Слово. Знак. Дискурс: антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996. – 634 с. – С. 428–441.
4. Мартинюк В. Образ комунікування: на матеріалі п'єси «Мина Мазайло» Миколи Куліша / В. Мартинюк // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Філол. – 2008. – Вип. 44. – Ч. 2. – С. 288–301.
5. Пітерс, Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Пер. з англ. А. Іщенко / Дж. Д. Пітерс. – К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
6. Степанов А. Д. Проблемы коммуникации у Чехова / А. Д. Степанов. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 400 с. – (Studia Philologica).
7. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – 634 с. – С. 193–203.
8. Яремко Р. Проблема літературної комунікації та спроби її міждисциплінарного вивчення / Р. Яремко // Слово і час. – 2004. – № 4. – С. 7–17.

Статтю подано до редколегії
20.09.2012 р.

УДК 821.161.

Л. Н. Ікітян – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук філії Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта) у м. Армянську

Художній експеримент в системі процесів модернізації мистецтва межі XIX – XX століть та творчості леоніда андреева

Роботу виконано на кафедрі гуманітарних наук філії РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта) у м. Армянську

У статті розглянуто «художній експеримент» як літературознавча проблема. Виявлено основні аспекти тлумачення цієї категорії у сучасній науці, форми та принципи її функціонування в літературі. У статті висвітлено філософський та історико-літературний контексти експериментальної стратегії творчості Леоніда Андреева.

Ключові слова: літературний процес зламу XIX–XX століть, творчість Л. М. Андреева, художній експеримент, досвідно-апробативні стратегії.

Икітян Л. Н. Художественный эксперимент в системе процессов модернизации искусства рубежа XIX – XX веков и творчестве Леонида Андреева. В статье рассмотрен «художественный эксперимент» как литературоведческая проблема. Выявлены аспекты толкования этой категории в современной науке, формы и принципы её функционирования в литературе. В статье раскрыты философский и историко-литературный контексты экспериментальной стратегии творчества Леонида Андреева.

Ключевые слова: литературный процесс рубежа XIX – XX веков, творчество Л. Н. Андреева, художественный эксперимент, опытно-апробативные стратегии.